

Sensitiviteit en gehechtheid

Methodologische kanttekeningen bij het artikel van Goossens, Plomp en Smeets over een validiteitsonderzoek

A. Vijt

Op verzoek van de redactie schreef Vijt een bijdrage naar aanleiding van het in dit nummer gepubliceerde artikel van Goossens, Plomp en Smeets. In dit artikel levert Vijt kritiek op een aantal ideeën van hechtingstheoretici en op de methodologische opzet van veel hechtingstheoretisch onderzoek. De auteur staat stil bij validiteitsproblemen van de Strange Situation, in relatie tot het onderliggende begrip hechting. Nieuwe visies betreffende de centrale sensitiviteitshypothese en vragen betreffende de relevantie van het begrip sensitiviteit worden besproken. Er wordt ingegaan op recente studies op dit gebied en alternatieve onderzoeksmogelijkheden worden kort aangestipt.

1. Inleiding

Goossens, Plomp en Smeets (1986) hadden met hun artikel blijkbaar een drievoudige bedoeling:

1. De validiteit van de Strange Situation (SS) ook na te gaan bij 2-jarigen, via
2. het toetsen van de hypothese die zegt dat de kwaliteit van gehechtheid bepaald wordt door de sensitiviteit van de opvoeder, en
3. de validiteit te bepalen van het begrip 'sensitiviteit'.

Twee zaken noopten me mijn reflecties hier weer te geven. Vooreerst mis ik bij het artikel een voldoende betrekken van recente onderzoeken op ditzelfde terrein; ten tweede behoort het uitgewerkte thema tot één van de onderzoeksgebieden bij uitstek waar omzichtig dient te worden omgesprongen met validiteitsverklaringen en het pomen van causale verbanden. De tot nu toe gebruikte onderzoeksozpetten en analysetechnieken worden bekritiseerd door verschillende op dit terrein deskundig geachte auteurs (e.g. Lamb, Thompson, Gardner en Charnov, 1985). Ook het onderzoek van Goossens, Plomp en Smeets (1986) ontsnapt niet aan deze kritiek.

Validiteitsbepaling houdt een complex evaluatieproces in. De validiteit van een instrument of procedure impliceert dat deze meet of weergeeft wat men bedoelt te meten. Dit betekent echter ook dat men weinig zinvol kan zeggen over de validiteit van een procedure zonder het probleem van de begripsvaliditeit – de 'geldigheid van het gemeten construct' – erbij te betrekken. Heel deze discussie, met name de vraag of en in welke hoedanigheid het begrip 'gehechtheid' ontwikkelingstheoretische waarde heeft en in hoeverre de Strange Situation-procedure dit begrip dekt of bepaalt, vormt een eerste belangrijke theoretische argumentatiegrond voor aanspraken op validiteit. Een tweede argumentatiegrond vindt haar basis in twee verwante soorten studies, nl. correlatieonderzoeken tussen gedragspatronen in de Strange Situation en vermeende consequenten, respectievelijk antecedenten. De eerste soort onderzoekingen gaan na hoezeer de 'gemeten' gehechtheid bepalend is voor latere persoonlijkheidsaspecten – predictieve validiteitsinschattingen dus –; de tweede soort onderzoekingen proberen de determinerende factoren voor de kwaliteit van gehechtheid te bepalen en in te schatten. Samen kunnen ze op die manier steun geven aan de validiteit van gehechtheid als mediationeel construct. In ons commentaar hieronder zullen we op beide vermelde argumentatiegronden kort ingaan.

2. Gehechtheid als hypothetisch of empirisch begrip

Men kan natuurlijk weinig zinvol zeggen over de validiteit van een procedure zonder het probleem van de *begripsvaliditeit* erbij te betrekken – en hier speelt de situering van het begrip op de polariteit 'hypothetisch vs. empirisch begrip' een grote rol. Het gaat hier om een polariteit die de weerspiegeling

vormt van twee wetenschappelijke extremen: aan de ene kant staan de nuchtere gedragsonderzoekers die alle niet observeerbare zaken uit de psychologie willen bannen; aan de andere kant de audacieuze psychodynamici die zich goed vinden in de soepele interpretatiemogelijkheden die hun begrippenarsenaal hen aanreikt. In beide gevallen zien we mensen aan het werk: beiden zijn ze op hun eigen manier zingever en zinzoeker, en beiden zijn ze op hun eigen manier gemakzuchtig te noemen. De bedoelde polariteit van gedurfde veronderstelling versus nuchtere gedragsbeschrijving is op alle terreinen van de psychologie terug te vinden. Zo wordt intelligentie naargelang de invalshoek hetzij gelijkgesteld met observeerbaar intelligent gedrag – 'intelligentie is niets méér dan het gedrag dat door de intelligentietest uitgelokt wordt' –, hetzij beschouwd als de onderliggende dispositie die uit dit gedrag dient te worden afgeleid. Hét voorbeeld bij uitstek is natuurlijk de egopsychologie die met haar gepersonifieerde homunculus-verklaringen op het extreem van het hypothetische plaats neemt: het ego wordt hier als psychische persoonlijkheidsinstantie gepromoveerd tot een 'mannelijke binnen de hersenen'.

Ook Bowlby's en Ainsworth's gehechtheidsconcept krijgt de vorm van een *organisatorisch construct* met een gedragsintegrerende functie zoals een ego-concept – de polemische geschriften van leertheoretici zijn dan ook niet lang uitgebleven –, maar het gaat nog geen eigen leven leiden en gaat nog geen 'conflicten' aan met intrapsychische soortgenoten zoals een ego verondersteld wordt wél te doen. Bowlby heeft zich trouwens vanaf het begin afgezet tegen het Freudiaans energie- en conflictmodel door zijn conceptualisatie van attachment in een cybernetisch model binnen een ethologisch kader. Hechting is dan een soortspecifiek gedragsstelsel, door fylogenetische selectie opgebouwd, met een overlevingsfunctie. Hechtingsgedrag heeft geen onderliggende drift nodig om geactiveerd te worden.

Wetenschappers uit de leertheoretische hoek hebben vanaf het begin het gehechtheidsconcept in discredit trachten te brengen door het voor te stellen als een drift of een trait-construct.

Ainsworth's positie hiertegenover is steeds duidelijk geweest: gehechtheid is 'a mode of relating to a specific figure' en verschillen in gehechtheid komen dan neer op 'qualitative differences in the way attachment behaviors are organized, rather than as differences in the strength of some generalized drive or trait' (Ainsworth, 1972, p. 124). De validiteit van het gehechtheidsbegrip en de Strange Situation-procedure draait dan niet rond interne consistentie van elementen of test-items zoals bij intelligentiëmeting meestal wel het geval is; eerder volgt men de omgekeerde weg: verschillende geconstateerde (correlatie)patronen zijn dan de aanleiding om kwaliteitsverschillen in hechtingsorganisatie te veronderstellen.

Is hechting dan niet te vergelijken met een soort stabiele karaktertrek, binnen een organismische visie moet men dan tóch ook een bepaalde mate van stabiliteit en continuïteit van het concept kunnen aantonen. Slechts hierdoor kan men aantonen dat gedragspatronen binnen de Strange Situation niet zomaar samenraapsels zijn van toevallige gedragingen, maar wel degelijk een belangrijke dimensie van de socio-emotionele ontwikkeling

weergeven. Een tiental jaren geleden al hebben Sroufe en Waters (1977) dit kunnen aantonen: bijna alle kinderen die ze hebben onderzocht, vertoonden op een leeftijd van achttien maanden hetzelfde A-, B- of C-patroon als op de leeftijd van twaalf maanden.

Zo'n herhaalde meting met de Strange Situation (waarbij de thuisomgeving van kind natuurlijk dezelfde dient te blijven) zegt ons wel meer dan een al dan niet hoge test-hertest betrouwbaarheidsscore. Het gaat immers ook om de *procedurele validiteit* van de Strange Situation: in welke mate dekt de meetprocedure (die door Ainsworth was uitgewerkt als gemakkelijker alternatief voor naturalistische observatie) het begrip gehechtheid?

De opzet van de Strange Situation is natuurlijk zodanig dat de validiteit ervan *leeftijdsafhankelijk* is. Er zijn immers ontwikkelingspsychologische voorwaarden die de leeftijdsrange al inperken: angst voor vreemden begint evenals de voor de procedure noodzakelijke objectpermanentie rond de achtste maand; sociale, cognitieve en motorische vaardigheden nemen vanaf het tweede levensjaar snel toe zodat bijvoorbeeld het kind begrijpt dat moeder gauw terugkomt wanneer ze dit aan haar kind meedeelt; en de noodzaak van de beschikbaarheid van de opvoeder maakt plaats voor zelfvertrouwen en vertrouwen in de opvoeder. Hetzelfde is aan de hand met een intelligentietest, zou men kunnen zeggen. Zo is een Wisc-intelligentietest voor kinderen niet valide te noemen voor 30-jarigen (behalve bij evt. pathologische toestanden). Toch ligt hier een nuanceverschil wat zal aantonen dat alles terugvloeit naar de begripsomschrijving en dat begrips- en procedure validiteit wederzijds bepalend is.

Waar intelligentie op een heel mensenleven van toepassing wordt geacht, kan er immers niet gezegd worden dat eenzelfde overeenstemming over het begrip gehechtheid bestaat. De Strange Situation is zodanig verweven geraakt met het gehechtheidsbegrip dat het hiermee bijna vereenzelvigd wordt. Pragmatischerwijs zou men dan ook binnen een ethologische visie deze procedure als enige en ideale operationalisatie van het begrip kunnen aanhouden en gewoon nagaan over welke leeftijds categorieën de A-B-C-classificatie geldig blijft (vgl. de ontwikkelingspsychologische voorwaarden). Bowlby en Ainsworth zelf hebben beiden steeds de notie van attachment verdedigd als een begrip dat óók bij latere leeftijdsfasen blijft gelden: alhoewel voornamelijk in de drie eerste levensjaren gesitueerd, vindt de hechtingsrelatie plaats van kind tot adolescent: van onrijp tot rijp individu, van afhankelijk tot zelfstandig wezen. Als we de ethologische verklaringstheorie blijven aanhouden en hechting als een *beschermingbiedende* functie zien voor een hulpeloos jong wezen, kunnen we inderdaad toch zeggen dat de periode van afhankelijkheid bij de mens in vergelijking met het dier moeilijker af te bakenen is.

De hier aangehaalde discussie over een in leeftijd ruime of enge definiëring van gehechtheid heeft wel degelijk een impact op de dimensie 'hypothetisch vs. empirisch'. Bij de strikt ethologisch-evolutionaire visie op gehechtheid als een gedrag van kind naar verzorger toe dat in zijn aanwezigheid vooral bepaald is

1. Dit zegt natuurlijk nog niets negatiefs over de vruchtbaarheid van een dergelijk begrip binnen een analytisch-therapeutisch kader.

door een genetisch bepaald gedragsrepertoire (vgl. het imprintingmechanisme) en in zijn kwaliteit vooral bepaald wordt door sociale interactie, wordt de uiteindelijke verklaring voor de aanwezigheid van gehechtheid gevonden bij het hypothetisch-abstracte overlevingsinstinct dat (bij het dier) naast het hechtingsgedrag ook het parings-, voortplantings- en groepsge-drag in hun verklaring kan overkoepelen. Hier, kunnen we zeggen, is het begrip 'gehechtheid' redelijk sterk empirisch ingeperkt en is het hypothetische verschoven naar een ander niveau.

Tegenover de strikt ethologisch-evolutionaire visie staat een visie die de term 'gehechtheid' veel ruimer definieert en deze gelijk dreigt te stellen met '*sociale band*' en hiermee een verwaterring van het begrip bewerkstelligt alsmede een verglijding tot een soort behoefte aan affiliatie, een behoefte die niet zo chromosomaal bepaald lijkt, die niet tot een bepaalde leeftijdsfase beperkt is en die uiteindelijk als verklaringsgrond fungeert voor het hechtingsgedrag op een even hypothetische manier als het overlevingsinstinct.

De twee visies lijken misschien verband te houden met een eigensoortige mensvisie: enerzijds de mens als sociaal *dier*, nog in zich de wortels dragend van het overleven, anderzijds de mens als *sociaal* dier met de eigenheid van het samenleven. In de laatste visie is de validiteit van het hypothetische gehechtheidsbegrip en haar meetprocedure al even moeilijk te verdedigen als de validiteit van een psychoanalytisch veronderstelde doodsdrift en haar meetprocedure (i.c. een projectieve test).¹

3. De sensitiviteitshypothese

De organismische visie op gehechtheid als een genetisch verankerd en door interactie medebepaald gedragssysteem houdt ook in dat ook *buiten* de interactie met de opvoeder gevolgen merkbaar zijn van individuele verschillen in gehechtheidskwaliteit. De ethologisch geïnspireerde redenering luidt dat een veilig hechtingspatroon soortbepaald aangepast gedrag is dat leidt tot ook later sociaal aangepast en competent gedrag. Dit is een vertrekpunt geweest voor één soort predictief valideringsonderzoek. De andere soort onderzoeken – waartussen ook het onderhavige onderzoek van Goossens e.a. te situeren valt – gaan het verband na tussen (voorafgaande) interactie met de verzorger en (laterkomende) gehechtheid. De hypothese die hieraan ten grondslag ligt, luidt dat veilig gehechte kinderen méér sensitieve ouders hebben dan niet-veilig gehechte kinderen – een hypothese die voor het eerst expliciet werd ontwikkeld door Ainsworth in haar eerste longitudinaal onderzoek (cfr. Ainsworth, Blehar, Waters en Wall, 1978), wat uiteindelijk dus een *exploratieve* studie was. Het is belangrijk dit laatste te beseffen, aldus Lamb e.a. (1985); toch zijn vele onderzoekers zoals Goossens e.a. misschien nogal onvoorzichtig in die zin dat zij de resultaten van Ainsworth's onderzoek voorstellen als bevestiging i.p.v. als bron van haar hypothese.

De theoretische oriëntatie van Ainsworth bracht haar ertoe het verband te interpreteren consistent met de ethologische hechtingstheorie die zegt dat soortbepaald (dus veilig) hechtingsgedrag bepaald wordt door soortbepaald aangepast (dus sensitief)

opvoedingsgedrag. Zoals echter in bijna alle discussies betreffende *ontwikkelingsdeterminanten* van gedrag zijn natuurlijk ook op dit gebied de hechtingstheoretici het niet met elkaar eens. Sommige auteurs, zoals Sroufe en Waters (1982), kennen een hoge waarde toe aan de invloed van het oudergedrag, anderen, zoals Kagan (1982), zijn van mening dat vooral het aangeboren temperament van het kind een grote invloed heeft op een veilige gehechtheid. Goossens e.a. scharen zich blijkbaar achter de eerstgenoemden.

Één opmerking wil ik nog maken over het *normatieve* karakter van de (adaptieve kwaliteit) van gehechtheidspatronen. Ecologische adaptiviteit en biologisch-evolutionaire adaptiviteit gaan bij het menselijk wezen niet noodzakelijk hand in hand. Meerdere gehechtheidspatronen kunnen op hun eigen manier een adaptatie zijn aan een specifieke ecologische niche (i.c. de thuisomgeving en de ouderlijke gedragspatronen), maar dit betekent niet dat ze alle een even goede bijdrage zijn aan de biologische adaptatie (de overlevingskans dus) van de menselijke *soort*. Wat dit laatste betreft wordt het B-gedragspatroon nog steeds als de weg beschouwd die leidt tot psychisch gezonde individuen. Toch dienen vragen gesteld betreffende de hoofdfunctie van dit hechtingssysteem. De beschermende functie kan misschien voldoende zijn voor de overleving bij vele diersoorten, bij de mens ligt misschien de nadruk eerder op de exploratie- en problem-solving-mogelijkheid en komt de functie van de hechtingsfiguur als een veilige basis voor exploratiegedrag meer op de voorgrond te staan. De maatschappij heeft er inderdaad voor gezorgd dat de beschermende functie van de moeder niet meer levensnoodzakelijk is; toch is de verzorger nog nodig als *home-base* voor psychisch gezonde en nieuwsgierige mensenwezens. En zijn het niet altijd de psychisch meest gezonde mensen die de meeste overlevingskansen hebben, voor de adaptatie van de soort heeft het waarschijnlijk wél gevolgen. In het artikel van Goossens e.a. komt de balans hechting/exploratie m.i. onvoldoende aan bod.

Eenzelfde relativering is mogelijk m.b.t. het opvoedingsgedrag. Misschien is het ethologisch wel waarschijnlijker dat de natuurlijke selectie uiteindelijk een set van ouder-gedragspatronen voorzien heeft i.p.v. instinctuele stereotypieën. Ouders kunnen dan selectief een gedragspatroon aannemen in antwoord op specifieke karakteristieken van het kind en ecologische condities (Hinde, 1982).

4. Sensitiviteit: eenheid in verscheidenheid

De onderzoeken die volgden op Ainsworth's hypothese, zoals die van Grossmann en Grossmann (1982), geven wel een vrij consistent beeld en aldus een ondersteuning van de stelling dat vroegere interactie-ervaringen op voorspelbare wijze ss-gedrag bepalen in de aangegeven richting, maar hebben niet zo duidelijk kunnen aantonen welke specifieke aspecten in het moederlijk gedrag bepalend waren voor wat. Uit het onderzoek van Belsky, Rovine en Taylor (1984) kan men opmaken dat kwantiteit van stimulatie blijkbaar een aspect zou kunnen zijn van sensitiviteit, een aspect dat in een curvilineair verband zou

staan met veilige gehechtheid. Goldberg en Easterbrooks (1984) gingen in een problem-solving situatie het verband na tussen een meer kwalitatieve samengestelde maat van sensitiviteit (hulpvaardigheid en emotionele steun) en hechtingsgedragspatroon. Ook hier echter geen sterk spoor van specifieke antecedenten. Crockenberg (1981) vond moederlijke responsiviteit als betekenisvol maar enkel interpreteerbaar in interactie met andere variabelen. Bates, Maslin en Frankel (1985) konden echter dit onderzoeksresultaat niet bevestigen. In dezelfde lijn als Belsky e.a. (1984) hebben ook Smith en Pederson (1983) gepoogd sensitiviteit te operationaliseren in meer discrete gedragingen, wat gelukt is, maar net zoals in het onderzoek van Goossens e.a. laat de onderzoeksopzet niet toe conclusies te trekken over causale relaties. Daartoe is inderdaad longitudinaal onderzoek aangewezen. Belangrijk is om de procedurele validiteit niet volledig te laten afhangen van eenvoudige hypothesen: sensitiviteit is misschien wel de belangrijkste maar niet de enige determinant van een veilige hechtingsrelatie. Bovendien zou het relatieve belang van deze factoren kunnen variëren met de leeftijd. Keren we eens terug naar de intelligentietest en veronderstellen we dat de hypothese 'spelbetrokkenheid van de ouders invloed heeft op de intelligentieprestaties van het kind', dat geverifieerd wordt aan de hand van de Terman-Merrill schaal bij driejarigen. Het niet verifiëren van de hypothese bij tienjarigen impliceert niet een verminderde validiteit van de TM-schaal: men kan zich inderdaad voorstellen dat de intelligentieontwikkeling vanaf het moment van naar school gaan voor een groter deel bepaald wordt door de school, die aldus de invloed van de ouders grotendeels overschaduwde.

De grootste tekortkoming van de onderzoeken tot nu toe bestaat erin dat zij ons niet toestaan na te gaan *hoe* bepaalde opvoedingsgedragingen bijdragen tot de gedragspatronen in de ss: is het via het overbrengen van bepaalde sociale vaardigheden, het ontwikkelen van een gevoel van vertrouwen, van een gevoel van competentie of iets anders? De evolutionaire biologie lijkt wat dit betreft weinig uitkomst te bieden 'because these questions address the proximate (rather than ultimate) processes by which caretaking influences affect infant socioemotional behavior' (Lamb e.a., 1985).

De poging van Goossens e.a. om het aspect *sensitiviteit* verder te valideren en te operationaliseren verdient aanmoediging. Wel plaats ik vraagtekens bij het sterk veralgemeende en verabsoluteerde karakter van dit aspect van oudergedrag. Sensitiviteit krijgt aldus heel wat meer toebedeeld dan het 'contingent reageren op signaalgedrag'. Het wordt gepromoveerd tot situatie- en conditie-onafhankelijke opvoedingsbekwaamheid van de 'goede moeder', een beeld dat men – ik geef het toe – ó zo graag ingevuld zou willen zien. Variaties in opvoedingsstijl worden vaak als een soort persoonlijkheidseigenschappen beschouwd. Desalniettemin zal een eigenschap als 'behulpzaamheid' anders moeten worden ingevuld naargelang de leeftijd of het temperament van het kind. Nu is het wel zo dat volgens bepaalde onderzoeksresultaten (cfr. Dunn, Plomin en Nettles, 1985) een opmerkelijke consistentie blijkt te bestaan in bepaalde aspecten van moeder-gedrag (verbaal gedrag, affectie en di-

rectiviteit) t.o.v. verschillende kinderen op éénjarige leeftijd binnen hetzelfde gezin. Hier dient echter bij opgemerkt dat de sterke 'persoonlijkheids'-veranderingen bij het kind in het *tweede* levensjaar en de daaraan gekoppelde veranderingen bij de ouders qua visie op probleemgedrag en de erbijhorende aanpak van het kind (vgl. Carey, 1985) kunnen zorgen voor een verandering in opvoedingsgedrag in deze leeftijdsperiode (vgl. ook Scarr en McCartney, 1983). Al met al kan wel de vraag worden gesteld of het niet vruchtbaar zou zijn sensitiviteit a priori op te delen in meer kwantitatief operationaliseerbare persoonlijkheidseigenschappen en meer kwalitatief benaderbare opvoedkundige interacties.

5. Een alternatief?

Voor de toekomst schetsen Lamb e.a. (1985) beloftevolle alternatieven in onderzoekopzetten en analysetechnieken die een groot deel van de kritiek kunnen ondervangen. Een interessant alternatief voor de A-B-C-classificatie vormt misschien wel de procedure volgens Connell (in druk) die *continue* dimensies voorstelt voor emotionele en sociaal-interactieve processen in de Strange Situation. De classificaties werden tot hiertoe bekeken als homogene groepen met de assumptie dat één opvoedingsweg leidt naar één welbepaald patroon (terwijl nochtans wat dit betreft geen verschillen gevonden werden voor de A- en de C-groepen). Meer aandacht moet gaan naar de subgroepvariaties alsook naar het gebruik van multivariate procedures die een gelijktijdige evaluatie van meerdere causale verbanden mogelijk maken. Misschien is dit de procedure om in de toekomst aan gehecht te raken?

Literatuur

- Ainsworth, M. D., Attachment and dependency: a comparison. In: J. Gewirtz (ed.), *Attachment and dependency*. Washington, D. C.: Winston, 1972.
- Ainsworth, M. D. S., M. C. Blehar, E. Waters en S. Wall, *Patterns of Attachment*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1978.
- Bates, J. E., L. A. Maslin en K. A. Frankel, Attachment security, mother-child interaction, and temperament as predictors of behavior problem ratings at age three years. In: I. Bretherton en E. Waters (eds.), *Growing points in attachment theory and research. Monographs of the Society for Research in Child Development*. Chicago: University Press, 1985.
- Belsky, J., M. Rovine en D. Taylor, The Pennsylvania Infant and Family Development Project, III: The development of reciprocal interaction in the mother-infant dyad, *Child Development*, 1984, 55, 718-728.
- Carey, W. B., Clinical interactions of temperament: Transitions from infancy to childhood. In: R. Plomin en J. Dunn (eds.), *The study of temperament: Changes, continuities, and challenges*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1985.

Summary.

Sensitivity and attachment: methodological comments on validity research – At the editor's request Vijt comments on the article by Goossens, Plomp and Smeets (this issue). Vijt criticizes some viewpoints in attachment theories as well as research methods of many studies in this field. The author focuses on problems of validity of the Strange Situation, as related to the concept of attachment. He discusses new visions concerning the central sensitivity hypothesis and questions regarding the relevance of the concept of sensitivity. Recent studies in this field are presented and alternative possibilities for further research are suggested.

- Connell, J.P., *The development and component processes of the attachment system: Some suggestions for their rediscovery*. In druk.
- Crockenberg, S.B., Infant irritability, mother responsiveness, and social support influences on the security of infant-mother attachment, *Child Development*, 1981, 52, 857-865.
- Dunn, J.F., R. Plomin en M. Nettles, Consistency of mother's behavior toward infant siblings, *Developmental Psychology*, 1985, 1188-1195.
- Goldberg, W.A. en M.A. Easterbrooks, The role of marital quality in toddler development, *Developmental Psychology*, 1984, 20, 504-514.
- Goossens, F.A., A.J. Plomp en H. Smeets, Over de validiteit van sensitiviteit en de relatie met gehechtheid bij 2-jarigen; in dit nummer.
- Grossmann, K. en K.E. Grossmann, *Maternal sensitivity to infants' signals during the first year as related to the year old's behavior in Ainsworth's Strange Situation in a sample of Northern German families*. Paper gepresenteerd op de internationale conferentie over kinderstudies, Austin Texas, 1982.
- Hinde, R.A., Attachment: Some conceptual and biological issues. In: J. Stevenson-Hinde en C. Murray-Parkes (eds.), *The place of attachment in human behavior*. New York: Basic, 1982.
- Kagan, J., *Psychological research on the human infant: An evaluative summary*, New York: William T. Grant Foundation, 1982.
- Lamb, M.E., R.A. Thompson, W. Gardner, E.L. Charnov en D. Estes, Security of infantile attachment as assessed in the 'strange situation': Its study and biological interpretation, *Behavioral and Brain Sciences*, 1984, 7, 127-171.
- Lamb, M.E., R.A. Thompson, W. Gardner en E.L. Charnov, *Infant-mother attachment: The origins and developmental significance of individual differences in Strange Situation behavior*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1985.
- Scarr, S. en K. McCartney, How people make their own environment: A theory of genotype-environment correlations, *Child Development*, 1983, 54, 424-435.
- Smith, P.B. en D.R. Pederson, *Maternal sensitivity and patterns of infant-mother attachment*. Paper gepresenteerd op de bijeenkomst van The Society for Research in Child Development, Detroit, MI, 1983.
- Sroufe, L.A. en E. Waters, Attachment as an organizational construct, *Child Development*, 1977, 48, 1184-1199.
- Sroufe, L.A. en E. Waters, Issues of temperament and attachment, *American Journal of Orthopsychiatry*, 1982, 52, 743-746.

Drs. A. Vijt, ontwikkelings- en klinisch psycholoog, aspirant-navorser van het Belgisch Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, is werkzaam op het laboratorium voor experimentele, differentiële en genetische psychologie van de Gentse Rijksuniversiteit. Adres: H. Dunantlaan 2, B-9000 Gent, België.